

« Α Μ Α Λ Θ Ε Ι Α »
ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΟΜΟΥ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΣΤΕΡΓ. ΣΠΑΝΑΚΗ - N. G. CALVERT

ΤΟ ΛΑΣΙΘΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ ΙΟΥΛΙΟΥ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1973

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΡΗΤΗΣ
1973

$\frac{111}{270} B$

ΣΤΕΡΓ. ΣΠΑΝΑΚΗ — N. G. CALVERT

ΤΟ ΛΑΣΙΘΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΟΥ

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ - ΚΡΗΤΗΣ 1973

ΤΟ ΛΑΣΙΘΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΟΥ*

Ἀφορμή γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦτο ἔδωσε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μύλους τοῦ Λασιθιοῦ τοῦ καθηγητῆ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Λίβερπολ κ. N. G. Calvert. Ὅπως ἀναφέρεται πῶς κάτω, ὁ κ. Calvert, παρακινούμενος ἀπὸ τὶς φωτογραφίες μύλων τῶν Μαλίων, πού τοῦ ἔστειλε ἡ ἑλληνομαθὴς κόρη του, ἦλθε ὁ ἴδιος στὸ Λασιθί καὶ μαγεύτηκε ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ τοπίου. Ἰδιαίτερα κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον του ὁ μύλος τοῦ Λασιθιοῦ καὶ θέλησε νὰ ἀσχοληθῇ γενικὰ μὲ τοὺς μύλους.

Κατὰ σύσταση τοῦ κ. Στυλ. Ἀλεξίου μοῦ ἔγραψε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1973, ζητώντας νὰ τὸν πληροφορήσω: 1) Ἀπὸ πότε ἀναφέρεται ὁ μονόκαιρος ἀνεμόμυλος στὴν Κρήτη, 2) πότε κτίστηκαν οἱ ἀνεμόμυλοι στὸ Σελὶ τῆς Ἀμπέλου, στὸν Καλαρρεῖτη, στὸ Νικηθιανῶ καὶ στὴ Φουρνὴ τοῦ Μεραμπέλου, καὶ 3) ἀπὸ πότε ἀναφέρονται οἱ νερόμυλοι, πού ἄλθαν τὸ σιτάρι.

Νομίζω ὅτι οἱ πληροφορίες πού ἔδωσα στὸν κ. Calvert ἐνδιαφέρουν τὸ γενικὸ θέμα τοῦ μύλου στὴν Κρήτη καὶ δὲν θεωρῶ ἄσκοπο νὰ τὶς παραθέσω ἑδῶ.

Οἱ μύλοι ἦταν σὲ χρῆση στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ Οἱ νερόμυλοι. ἐποχὴ καὶ παλαιότερα, ἀφοῦ ἐκεῖνοι πού τοὺς διευθύναν ἀναφέρονται σὲ βυζαντινὰ κείμενα *μυλινάριοι* καὶ *μυλωνάριοι*, οἱ γνωστοί μας *μυλωνάδες*, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ σημερινὸ οἰκογενειακὸ ἐπαγγελματικὸ ἐπώνυμο *Μυλωνάς* > *Μυλωνάκης*. Οἱ νερόμυλοι ἐκεῖνοι, πού χρησιμοποιοῦσαν τὸ νερὸ γιὰ κινητήριον δύναμη, λεγόταν *ὕδρόμυλοι* καὶ *ὕδρόμυλα*¹. Ὑπῆρχαν *ὕδρόμυλοι μονόφθαλμοι*, αὐτοὶ πού χρησιμοποιοῦσαν ἓνα συγκρότημα μυλόπετρες καὶ *δυσόφθαλμοι*, αὐτοὶ πού χρησιμοποιοῦσαν συγχρόνως δύο συγκροτήματα. Γιὰ τὴν κίνησίν των χρησιμοποιοῦσαν τὰ νερὰ τῶν πηγῶν, τῶν ποταμῶν καὶ τῶν χειμάρρων, πού τὰ παροχέτευαν ἀπὸ ἀρκετὴ ἀπόσταση, γιὰ νὰ δημιουργοῦν διαφορὰ ὕψους καὶ συνεπῶς πτώση, μὲ αὐτάκια, τὰ λεγόμενα *καταπότες*, πού μερικοὶ χρησιμοποιοῦνται καὶ μέχρι σήμερα γιὰ ἄρδευση.

Στὴν Κρήτη ἦταν γνωστοὶ οἱ νερόμυλοι κατὰ τὴ Β' βυζαντινὴ περίοδο. Σὲ ἔγγραφο τοῦ 1182 ἀναφέρεται ἡ ἐπαρχία Μυλοποτάμου μὲ τὴν ὀνομασία τοῦ μύλου τὸ ποτάμι². Ἐπίσης στὸν Ἀλμυρὸ Ἡρακλείου ἀναφέρονται τὸ 1415 πολλοὶ νερόμυλοι³, πού ἀνῆκαν στὸ βενετικὸ Δημόσιο⁴. Οἱ περισσότεροι ποταμοὶ

*) Βλ. καὶ Στεργ. Γ. Σπανάκη, Οἱ Μύλοι τοῦ Λασιθιοῦ, Ἀμάθεια, τεῦχος 7, σ. 147.

¹) Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Β, σ. 201.

²) Βλ. Χριστιαν. Κρήτη, Β', σ. 43, 57.

³) Βλ. Buondelmonti, Creta Sacra, I, 95, ...*torrentis... cum multis molendinis*.

⁴) Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα Κρητ. Ἱστορίας, τόμ. V, σ. 35.

τῆς Κρήτης κινουσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη νερόμυλους γιὰ τὴν ἄλεση τῶν σιτηρῶν⁵.

Οἱ ἀνεμόμυλοι δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸ ἀπὸ πότε χρησιμο-
Οἱ ἀνεμόμυλοι. ποιήθηκαν στὴν Κρήτη⁶. Κατὰ τὴ Βενετοκρατία ἀναφέρον-
ται ἀνεμόμυλοι μέσα στὸ Χάντακα γιὰ τὴν ἄλεση τῶν σιτη-
ρῶν. Στὸ πολεοδομικὸ διάγραμμα τοῦ Χάντακα τοῦ Werdmüller σημειώνονται
ἀνεμόμυλοι στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ Ψαρομηλίγγων καὶ στὴ ΒΔ ἄκρη τοῦ φρουρίου,
κοντὰ στὸν προμαχῶνα τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα⁷.

Ὁ ἀνεμόμυλος ἦταν ἀπαραίτητο ἐξάρτημα τῶν φρουριακῶν ἐγκαταστάσεων
γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς φρουρᾶς. Σὲ ὅλα τὰ σπουδαιότερα φρούρια τῆς Κρήτης ἀνα-
φέρονται ἀνεμόμυλοι.

Σ' ὅλη τὴν Κρήτη, ποὺ εἶναι νησὶ τῶν ἀνέμων, σώζονται τὰ ἐρεῖπια ἀνε-
μομύλων στὰ διάφορα μυλοτόπια, τὰ μέρη ὅπου φυσᾷ τακτικὰ ἄνεμος. Οἱ
περισσότεροι μύλοι ἦταν μονόκαιροι, μὲ κατεύθυνση τοῦ ἄξονά τους κυρίως
πρὸς βορειοδυτικά.

Στὴν ἐπαρχία τοῦ Λασιθιοῦ ὑπῆρχαν σὲ παλαιότερη ἐποχὴ ἀνεμόμυλοι στὴν
τοποθεσία Ζάρωμα, δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Μέσα Ποτάμοι. Οἱ ἀνεμόμυλοι
ἐκεῖνοι εἶχαν φτερωτὲς ἀπὸ ψάθα, ὅπως τῆς Ὀλλανδίας. Λειτουργοῦσαν μέ-
χρι τὸ τελευταῖο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅπως ἔχω ἀκούσει ἀπὸ τὸν πατέ-
ρα μου⁸. Τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα μεταφέρθηκαν στὴ θέση Ἀσφεντάμι, βο-

⁵) Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα Κρητ. Ἱστορίας, τόμ. V, σ. 34 ἔξ.

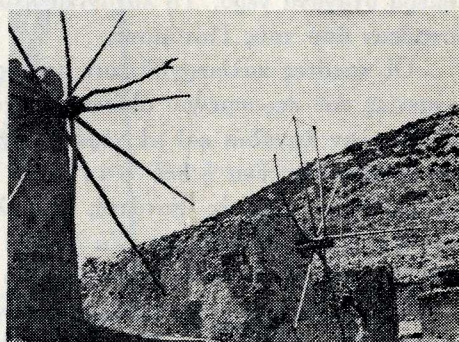
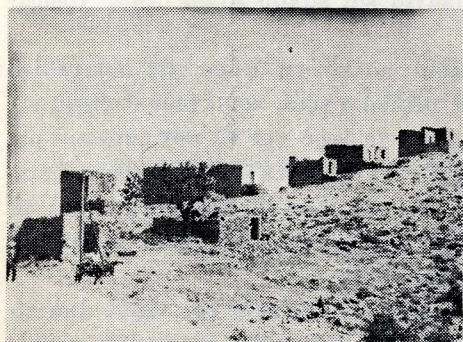
⁶) Οἱ ἀνεμόμυλοι ἦταν γνωστοὶ πρὶν ἀπὸ χίλια χρόνια στὴν Κίνα καὶ στὴν Περσία.
Στὴν Εὐρώπῃ χρησιμοποίησαν τοὺς ἀνεμομύλους πρῶτοι οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἀγγλοι, ἔπει-
τα οἱ Ὀλλανδοί, οἱ Γερμανοὶ κ.λπ. Τοὺς κατασκεύαζαν μὲ ξύλα, πάνω σὲ ξύλινη ἐπίσης
βάση, ποὺ μπορούσε νὰ περιστρέφεται πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου. Στὶς μεσογεια-
κὲς χῶρες, Ἰταλία, Ἰσπανία, Ἑλλάδα, ὅπου τὸ ξύλο ἦταν σπάνιο, χρησιμοποιοῦσαν κοι-
νὴ τοιχοποιία γιὰ τὸν πύργο. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ μύλοι χρησιμοποιούνταν γιὰ τὴν ἄλεση
τῶν σιτηρῶν. Στὴ Σικελία καὶ στὴν Ὀλλανδία χρησιμοποιούνταν καὶ γιὰ τὴν ἀντληση
νεροῦ, γιὰ ἄρδευση ἢ γιὰ τὴν ἀποξήρανση πλημμυρισμένων ἀπὸ τὴ θάλασσα ἐκτάσεων γῆς.

Στὴν Ὀλλανδία χρησιμοποίησαν τὸν ἀνεμόμυλο τὸ 1890 καὶ γιὰ τὴν παραγωγή
ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας. Γιὰ τὴν χρησιμοποίησή τοῦ ἀνεμομύλου σὰν ἠλεκτρογεννήτριας
ἀσχολοῦνται ἀπὸ τὸ 1940, οἱ Γάλλοι, οἱ Ἀγγλοι, οἱ Ἀμερικανοὶ καὶ οἱ Σουηδοί. Σχετι-
κὰ ἔχουν γραφεῖ βιβλία καὶ ἐκδίδονται περιοδικὰ. Τώρα μάλιστα μὲ τὴν κρίση τοῦ πε-
τρελαίου καὶ τὰ βλαβερὰ κατάλοιπά του, ὡς καὶ τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας οἱ τεχνολογικὲς
ἐρευνες προσπαθοῦν νὰ εὑρεθῇ ἀποδοτικὸς τρόπος γιὰ τὴν χρησιμοποίησή τῆς αἰολικῆς
δύναμης ὡς καὶ τῆς ἠλιακῆς ἀκτινοβολίας γιὰ τὴν παραγωγή ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας. Ἡ
ἐπιτυχία τῆς προσπάθειας αὐτῆς θὰ ἀποτελέσει τὴν πιὸ καταπληκτικὴν κατάκτηση τοῦ
ἀνθρώπου, γιατί ὄχι μόνο θὰ εἶναι ἀνεξάντλητες καὶ ἀκατάλητες οἱ πηγὲς αὐτὲς ἀλλὰ
καὶ ἀδάπανες καὶ δὲν θὰ ἀφήνουν βλαβερὰ κατάλοιπα γιὰ τὴ μόλυνση τῆς ἀτμοσφαιρας
καὶ τοῦ περιβάλλοντος. Οἱ ἀνεμόμυλοι εἶναι οἱ πιὸ καθαρὲς ἠλεκτρογεννήτριες, ποὺ λει-
τουργοῦν χωρὶς νὰ μολύνουν τὸ περιβάλλον μὲ καυσάεργια.

⁷) Βλ. Τὸ Ἡράκλειον καὶ ὁ νομός του, σχεδιάγραμμα μεταξὺ σελ. 298-299.

⁸) Ὁ Ἰωάν. Ἀλεξιάκης ἀναφέρει, ὅτι λειτουργοῦσαν μέχρι τὸ 1867, ὅποτε τοὺς ἔκα-
ψαν οἱ Τούρκοι. (Ἰωάν. Ἀλεξιάκης, Οἱ Ποτάμοι, τὸ χωριὸ μου, Ἀθήναι 1972, σελ.
28, 104, 157.

ρειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ Τζερμιάδω, ὁπότε ἄρχισε ἡ χρῆσις τοῦ πανιοῦ ἀντὶ ψάθας. Τέλος μεταφέρθηκαν στὸ καλύτερο μυλοτόπι τῆς Κρήτης, στὸ Σελὶ τῆς Ἀμπέλου, στὸ γνωστὸ αὐχένα, ἀπ' ὅπου διέρχεται ὁ δρόμος Ἡρακλείου—ἐπαρχίας Λασιθίου. Ὁ τελευταῖος ἀνεμόμυλος, τοῦ Στεφανοδημήτρη, μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ Ἀσφεντάμι στὴν Ἀμπελο γύρω στὰ 1910. Σ' ὅλο τὸν αὐχένα ὑπῆρχαν 26 ἀνεμόμυλοι, ὅλοι μονόκαιροι ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ποὺ ἦταν στρογγυλὸς καὶ περιστρεφόταν. Ὅταν λειτουργοῦσαν ὅλοι μαζί ὑπῆρχε μεγάλη κίνηση σ' ὅλο τὸ πῶρο καὶ στὰ καφενεῖα ποὺ ὑπῆρχαν στὸ δρόμο γλεντοῦσαν, ὥσπου νὰ τελειώσει ὁ μυλωνᾶς τὴν ἐργασία τοῦ ἁλέσματος.

Εἰκ. 1.—Στὸ «Σελὶ τῆς Ἀμπέλου» στὰ σύνορα Λασιθίου - Ἡρακλείου ἦταν τὸ μεγαλύτερο «μυλοτόπι» τῆς Κρήτης. Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 26 ἄλευροανεμόμυλους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνο ἓνας ἦταν περιστροφικός. Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐργαζόταν μόνο μὲ τὸν βορειοδυτικὸ ἀνεμο. Ὅταν ἐργαζόταν ἀποτελοῦσαν ἓνα μοναδικὸ πανόραμα, ἀλλὰ τώρα ἡ «Κερὰ Μπενζίνα» τοὺς ἀχρηστεύσε ὅλους! Καλὸ θὰ ἦταν νὰ ξαναμποῦν σὲ λειτουργία, ἔστω καὶ μερικοί.

Οἱ μύλοι αὐτοὶ προσφέραν σπουδαιότατη ὑπηρεσία γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῶν κατοίκων καὶ στὴν περίοδο τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Σήμερα εἶναι ὅλοι ἐρείπια, θύματα κι αὐτοὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ πετρελαίου.

Τὸ Λασιθὶ καὶ οἱ μύλοι του

Ὁ ἀνεμόμυλος γιὰ τὴν ἄλεση τῶν σιτηρῶν εἶναι ὁ πατέρας τοῦ ἀνεμόμυλου γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὰ πηγάδια τοῦ Λασιθιοῦ. Μὲ βάση τὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου κατασκευάστηκε καὶ ὁ δεύτερος. Ὁ ἄξονας, ἡ φτερωτή, καὶ ἄλλα ἐξαρτήματα ἦταν ὅμοια. Ἀκόμη καὶ ὁ πύργος ἦταν κτιστὸς καὶ τέτοιοι σώζονται καὶ σήμερα στὶς Λίμνες Μεραμπέλου. Στὸ Λασιθὶ δὲν ὑπάρχει σήμερα οὔτε ἓνας μὲ κτιστὸ πύργο.

Στὸ Λασιθὶ, πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, ἦταν ἄγνωστες οἱ πατάτες. Ὀλόκληρος ὁ κάμπος καλλιεργούνταν μόνο μὲ σιτηρά. Παράγει σιτάρι ἀριστης ποιότητος, ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο ποὺ καλλιεργούνταν τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ ἀπόδοσή του ἦταν ἐξαιρετικὴ καὶ τὸ λασιθιώτικο ψωμὶ εἶχε μιὰ χαρακτηριστικὰ καλὴ γεύση. Τὴν ἀνοιξη, ὅταν ξεστάχυαζαν τὰ σιτάρια ὁ κάμ-

πος ἦταν ἓνα καταπράσινο ταπέτο, μιὰ ἀπέραντη πράσινη θάλασσα, πὺν κυμάτιζε μὲ τὶς πνοὲς τοῦ ἀνοιξιάντικου ἀνέμου. Τὸν Ἰούνιο ὁ κάμπος ἄλλασσε χρῶμα. Τὰ ὅριμα στάρια ἔδιδαν μιὰ χρυσίζουσα ὄψη σ' ὅλο τὸν κάμπο. Ὑστερα ἀπὸ τὸ θερισμὸ οἱ βοσκοὶ ἄφιναν ἐλεύθερα στὸν κάμπο τὶς πολλὰς χιλιάδες τὰ αἰγοπρόβατα καὶ ἔβροσκον στὶς καλαμιές.

Πηγάδια δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστα καὶ συνεπῶς οὔτε κῆποι. Τὰ ζῶα τὰ πότιζαν στοὺς κολύμπους, ὅπου διατηροῦνταν τὸ νερὸ τὸ καλοκαίρι στὴν ἐπιφάνεια. Ὑπάρχει καὶ σήμερα τοπωνύμιον στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κάμπου πὺν λέγεται στοῦ Κοντογιάννη τσοὶ κολύμπους, παρ' ὅλο πὺν δὲν ἔχουν σήμερα σταγὸνα νερό. Τὰ λαχανικὰ ἦταν σπάνια καὶ κάπου κάπου τοὺς τροφοδοτοῦσαν ἀπὸ τοὺς Ποτάμους.

Οἱ πατάτες καλλιεργήθησαν στὸ ὁροπέδιο γιὰ πρώτη φορὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰῶνα. Κοντὰ σὲ μερικὰ χωριά, πὺν ἔχουν ὑπόγεια νερά, ἔβγαλαν πηγάδια καὶ μὲ γεράνια ἀντλοῦσαν τὸ νερὸ γιὰ νὰ ποτίσουν μιὰ μικρὴ ἔκταση γῆς, ἓνα ἢ δυὸ σανίδια μὲ 20-30 αὐλάκια τὸ καθένα, ὅπου καλλιεργοῦσαν μερικὰς πατάτες, φασόλια, λάχανα, ὅσα θὰ ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴ συντήρηση τῆς οἰκογένειας. Τὰ λάχανα τὰ ἔλεγαν φρύα, ὀνομασία βυζαντινὴ φρύγιον, δηλαδὴ λάχανον φρύγιον, ἀπὸ τὴ Φρυγία⁹.

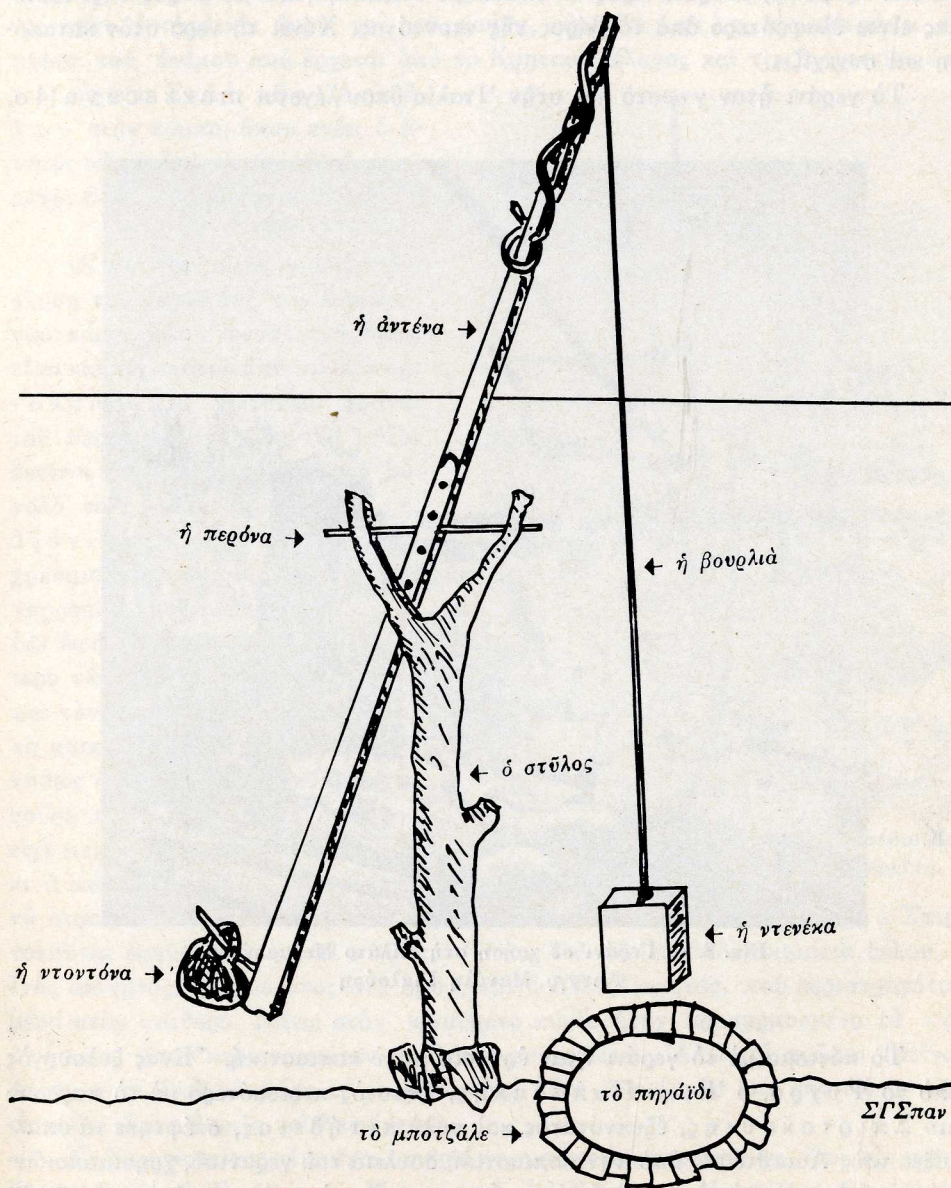
Τὸ γεράνι εἶναι ἓνα πανάρχαιο σύνεργο γιὰ τὴν ἀντληση τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸ πηγάδι. Τὴν ἀρχαιότητα τὸ ἔλεγαν κηλῶνιον, καὶ ἰμόνιον¹⁰. Τὸ γεράνι στηρίζεται στὸ φυσικὸ νόμο τῆς βαρύτητας. Ὁ ἄνθρωπος εὐκολότερα μπορεῖ νὰ σύρει ἓνα βάρος πρὸς τὰ κάτω παρὰ πρὸς τὰ ἄνω. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ στῦλον. Εἶναι κορμὸς δένδρου πὺν ἀπολήγει σὲ διχάλη, μὲ δυὸ σκέλη. Ὁ στῦλος τοποθεῖται καὶ στερεώνεται κάθετος, σὲ ἀπόσταση τέτοια ἀπὸ τὸ πηγάδι ὥστε ἡ μιὰ ἄκρη τῆς ἀντένας νὰ φθάνει στὸ στόμιον τοῦ πηγαδιοῦ. Στὴν κορυφὴ περὶ πὺν τὰ σκέλη τρυποῦνται στὸ ἴδιο ὕψος, μὲ τρόπο πὺν νὰ διαπερνᾷ ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο σκέλος μιὰ σιδερένια περόνα. Στὸ ἐνδιάμεσο τῶν σκελῶν τοποθετεῖται ἡ ἀντένα, «ξῦλον ἀνανεῦον καὶ κατανεῦον», πὺν τὴν διαπερνᾷ ἐπίσης ἡ περόνα στὴ μέση τοῦ μήκους τῆς. Πάνω στὴν περόνα ἡ ἀντένα μπορεῖ νὰ κάνει μισὴ περιστροφή, ὅπως οἱ βραχίονες τοῦ ζυγοῦ, ὥστε νὰ ἐγγίξει τὸ ἔδαφος πότε ἢ μιὰ πότε ἢ ἄλλη ἄκρα τῆς ἀντένας. Ἡ ἀντένα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μακρὸ καὶ λεπτὸ κορμὸ δέντρου, σὲ μῆκος διπλάσιον ἀπὸ τὸ στῦλον, ἢ ἀπὸ δυὸ τεμάχια πὺν ματίζονται, δηλαδὴ ἐνώνονται μὲ βίδες.

Στὴ μιὰ ἄκρη τῆς ἀντένας καρφώνεται μιὰ ἄλλη περόνα στὴν ὁποία κρεμάται ἡ ντιοντόνα, μιὰ μεγάλη πέτρα, ἀπὸ μιὰ φυσικὴ τρυπα πὺν πρέπει νὰ ἔχει. Τὸ βάρος τῆς πρέπει νὰ εἶναι λίγο μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ δοχείου, πὺν χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀντληση, γεμᾶτο νερό. Στὴν ἄλλη ἄκρα τῆς ἀντένας δένεται ἡ βουρλιά, ἓνα χοντρὸ σκοινὶ ἐγγώριας κατασκευῆς—ἡ βιοτεχνία τῆς βουρλιάς ἦταν στὴ Γεράπετρα—πὺν τὸ ἄλλο ἄκρον τῆς πρέπει νὰ φθάνει

⁹) Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Ε', σ. 93, 94, 270.

¹⁰) Φ. Κουκουλέ, ὁ.π. σ. 271.

στὸ ἔδαφος καὶ νὰ περισσεύει ἓνα μέτρο περίπου, ὅταν ἡ κορυφή τῆς ἀντένας βρῖσκεται στὸ ὑψηλότερο σημεῖο. Στὸ ἄκρο αὐτὸ δένεται τὸ δοχεῖο γιὰ τὴν ἄν-

Εἰκ. 2. — Τὸ Γεράνι

τληση, ποὺ συνήθως ἦταν μιὰ ντενέκα τοῦ πετρελαίου, κατάλληλα διασκευασμένη μὲ ἓνα ξύλο συνήθως ἢ μὲ σύρμα, γιὰ νὰ δένεται. Γιὰ νὰ γεμίζει γρήγορα προσδένεται στὴν ἄκρη μιὰ πέτρα σὰν βαρίδι.

Ὁ ἐργάτης βάζει τὴ ντενέκα στὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ καὶ τραβᾷ τὴ βουρλιά πρὸς τὰ κάτω, ὥσπου νὰ φθάσει ἡ ντενέκα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ· γεμίζει καὶ τραβᾷ τὴ βουρλιά πρὸς τὰ ἐπάνω μὲ εὐκολία, γιατί τὸ βάρος τῆς ντενέκας εἶναι ἐλαφρότερο ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ντοντόνας. Χύνει τὸ νερὸ στὸν καταπότη καὶ συνεχίζει.

Τὸ γεράνι ἦταν γνωστὸ καὶ στὴν Ἰταλία ὅπου λέγεται *mazzacavallo*.

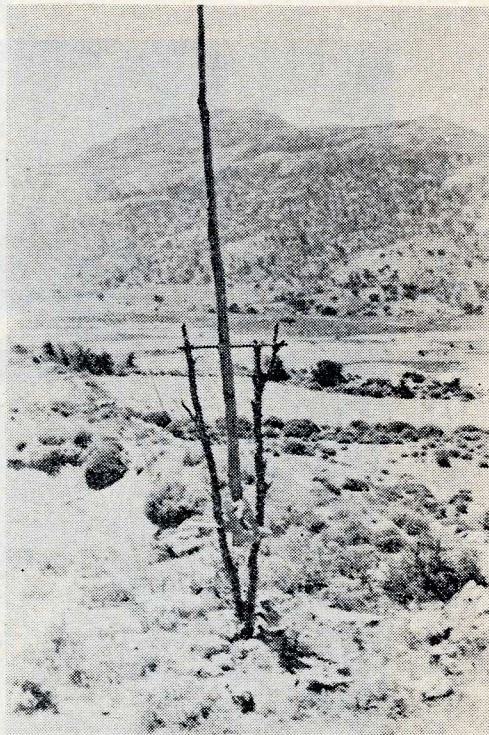

Εἰκ. 3. — Γεράνι σὲ χρῆση στὴ Μίλατο Μεραμπέλου.
Φωτογρ. Μανόλη Γιαλούρη

Τὸ πότισμα μὲ τὸ γεράνι ἦταν ἐργασία πολὺ κοπιαστική. Ἕνας ξυλουργὸς ἀπὸ τὸ Ψυχρό, ὁ Ἑμμ. Παπαδάκης, γνωστὸς περισσότερο μὲ τὸ παρωνύμιο Σπιρτοκούτης, ἐξυπνότατος καὶ πολὺ πιτήδειος, σκέφτηκε νὰ ἀπαλλάξει τοὺς Λασιθιωτὲς ἀπὸ τὴν κοπιαστικὴ δουλειὰ τοῦ γερανιοῦ, χρησιμοποιώντας τὴν αἰολικὴ δύναμη, πὺν ὑπάρχει ὑπεραρκετὴ στὸν κάμπο τοῦ Λασιθιοῦ τὴν ἀνοιξιὰτικὴ καὶ θερινὴ περίοδο, πὺν οἱ κῆποι ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ νερό. Οἱ λεγόμενες ἐτσίες, πὺν ἐδῶ λέγονται μελτέμια ἢ μερτέμια, ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λέξη μελτέμ, εἶναι ἓνα δῶρο τοῦ Θεοῦ γιὰ τοὺς Λασιθιωτὲς. Οἱ βόρειο-δυτικοὶ αὐτοὶ ἄνεμοι τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου πνέουν ἀπὸ τὸ Μάη μέχρι τὸν

Ὁκτώβρη. Τοὺς δυὸ πρώτους μῆνες πού εἶναι τὰ κεράσα οἱ Τοῦρκοι τὸ λέγαν κεράσμελετὲμ καὶ τοὺς ὑπόλοιπους καρπούζεμελετὲμ ἀπὸ τὸν καρπὸ τῆς ἐποχῆς. Ἡ γραφικὴ κοιλάδα τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας, ἡ Λαγκάδα, διαμορφώνει στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς μιᾶς χοάνης, τὴν Ἀμπελο, συγκεντρώνει τὶς πνοὲς τοῦ ἀνέμου πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ Κρητικὸ πέλαγος καὶ τὶς διοχετεύει ἀπὸ τὸν αὐχένα Σελιτῆς Ἀμπέλου στὸν κάμπο, ὅπου πνέει ὁ ἄνεμος αὐτὸς ἀπὸ τὶς 9·10 τὸ πρωὶ μέχρι 5·6 τὸ ἀπόγευμα.

Οἱ πρώτοι μύλοι γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸν λασιθιώτικο κάμπο κατασκευάστηκαν, ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, ἀπὸ τὸν Σπιρτοκούτη, τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ περασμένου αἰῶνα. Οἱ μύλοι ἐκεῖνοι γινόταν ἀπὸ ξύλο στὸ σύνολό τους: ὀρθά, φτερωτή, ἄξονι κ.τ.π. Γιὰ τὴν ἀντίληψη χρησιμοποιοῦσαν τὴν κλασικὴ ἀναρροφητικὴ ἀντλία, γιατί τὸ νερὸ δὲν ἔφθανε τότε σὲ βάθος μεγαλύτερο τῶν 8 μ. Εἶχαν μόνιμα στρέψει τὸν ἄξονά των στὴ βορειοδυτικὴ κατεύθυνση, ἀπ' ὅπου φυσᾷ συνήθως ὁ ἄνεμος. Ἀλλὰ κάποτε φυσοῦσε καὶ νότος, ὁπότε ὁ κῆπος εἶχε μεγαλύτερη ἀνάγκη ἀπὸ νερὸ καὶ ὁ μύλος δὲν ἄλλεθε. Χρειαζόταν

Εἰκ. 4. — Γεράνι σὲ χρῆση στὸ ὄροπέδιο Καθαροῦ. Φωτογραφία Γιάννη Χλουβεράκη.

νὰ στραφεῖ ὁ ἄξονας τοῦ μύλου πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου καὶ ὁ Σπιρτοκούτης ἐφεῦρε τὶς κουλοῦρες. Ἦταν δυὸ κύκλοι ἀπὸ κομμάτια ξύλου, ὁ ἓνας ἀκίνητος, στερεωμένος στὰ ὀρθά, καὶ ὁ ἄλλος κινητός, πού περιστρεφόταν μέσα στὸν σταθερό. Πάνω στὸν κινούμενο κύκλο ἦταν προσαρμοσμένα τὰ ποστίτσα, ὅπου περιστρεφόταν ὁ ἄξονας τοῦ μύλου. Ἀλλὰ οἱ πρώτοι ἐκεῖνοι μύλοι, γινομένοι μὲ βάση τὸ γνωστὸ μέχρι τότε ἀνεμόμυλο γιὰ τὴν ἄλεση τῶν σιτηρῶν, ἦταν βαρεῖς καὶ δυσκίνητοι.

Ὁ Σπιρτοκούτης εἶχε ἓνα τσιράκι, μαθητευόμενο τεχνίτη, ἀπὸ τὸ χωριὸ Φαρσάρω, τὸ Στέφανο Μαρκάκη. Ὁ Στέφανος Μαρκάκης, ὁ γνωστός στὸ Λασίθι Στεφανῆς, ἡ Μαρκοστεφανῆς ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ προοδευτικότερα στοιχεῖα τοῦ Λασιθιοῦ καὶ συνέβαλε, ὅσο δὲν φαντάζεται κανεὶς Λασιθιώτης, στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ὄροπεδίου. Μὲ τὴν ἐφευρετικότητά του τελειοποίησε τὸ μύλο, τὸν ἔκαμε ἐλαφρὸ καὶ εὐκίνητο ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀν-

ταποκριθῇ στὶς αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις τοῦ κάμπου. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι στὴν τελειοποίηση αὐτῇ τοῦ μύλου ὀφείλεται ἡ ἐπέκταση τῆς πατατοκαλλιέργειας σ' ὅλο τὸν κάμπο, ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα τὴν κυριότερη παραγωγή καὶ τὴ βάση τῆς οἰκονομίας τοῦ ὄροπεδίου. Γι' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε ὅλοι οἱ Λασιθιωτὲς νὰ στέ-
σουν τὴν προτομή του στὴν εἴσοδο τοῦ κάμπου, τιμώντας τὴ μνήμη ἐνὸς ἐργά-

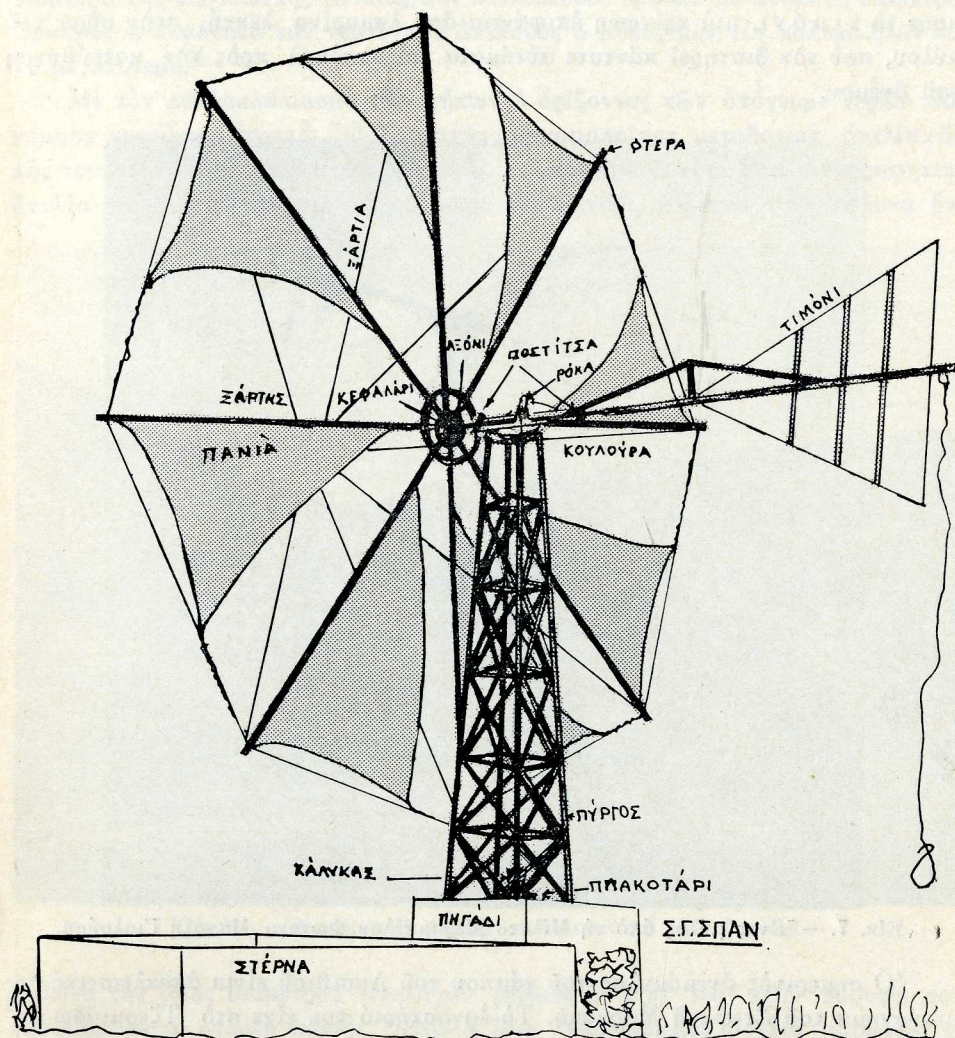

Εἰκ. 5. — Στέφανος Μαρκάκης (Μαρκοστεφανής).

τη τῆς προόδου τοῦ τόπου. Στὴ διάρκεια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς τὸ Λασιθὶ μὲ τὶς πατάτες του ἔσωσε ἀπὸ τὴν πείνα πολλούς. Καὶ οἱ Λασιθιωτὲς χρησιμο-
ποιοῦσαν τὶς πατάτες γιὰ τὴν παρασκευὴ ψωμοῦ. Τὶς ἔβραζαν καλὰ, τὶς καθά-
ριζαν καὶ γινόταν θαυμάσιο πατατάλευρο, ποὺ τὸ ἀνακάτευαν μὲ σιταρένιο ἀλεύ-
ρι. Τὸ ψωμὶ ἦταν ὡραιότατο στὴν ὄψη καὶ νοστιμότατο στὴ γεύση.

Δίχως τὸν κομπὸ καὶ εὐκίνητο ἀνεμόμυλο δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐπεκταθῇ ἡ
καλλιέργεια τῆς πατάτας σ' ὁλόκληρο τὸν κάμπο, ποὺ σὲ λίγα χρόνια ἔγινε ἓνα
ἀπέραντο περιβόλι.

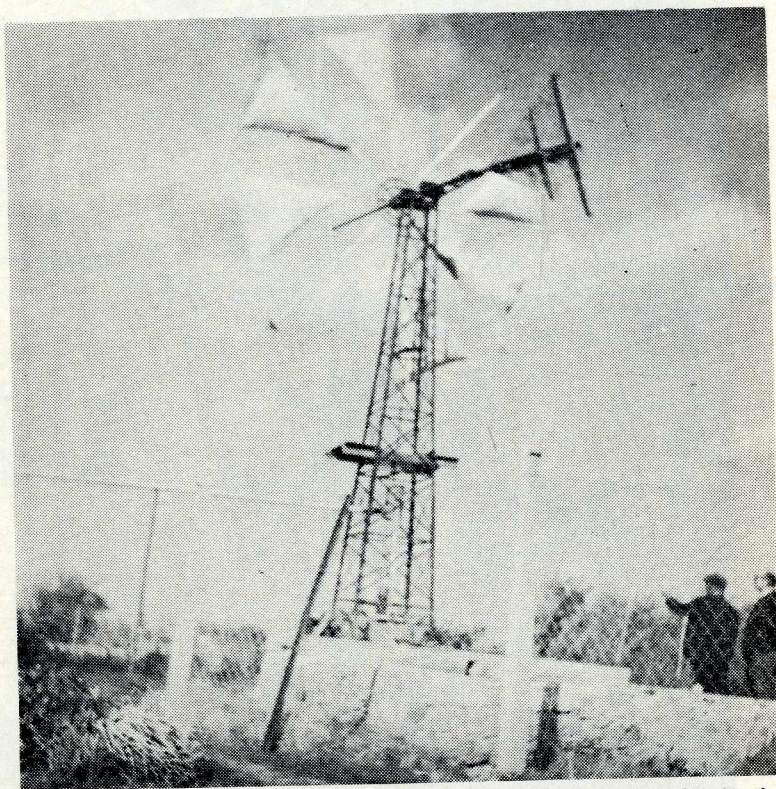
Μὰ ξύλα γιὰ τὰ ὀρθὰ καὶ τὰ ἀντενάκια δὲν ὑπῆρχαν πιά στὸ Σελά-
κανο, τὸ γνωστὸ δάσος στὶς ἀνατολικὲς πλαγιὲς τῆς Δίκτης, ἀπ' ὅπου τὰ ἔφερ-

Εἰκ. 6. — Ὁ ἀνεμόμυλος τοῦ Λασιθιοῦ, ὁ ἀκούραστος εἴλωτας τοῦ Λασιθιώτικου κάμ-
που, ποὺ τὸν ποτίζει καὶ τὸν γονιμοποιεῖ. Στὸ σχέδιο εἶναι σὶ ὁ μ π α ν ο ς, δηλαδὴ μὲ
ὅλα τὰ πανιά ἀπλωμένα. Μὰ ὅταν εἶναι δυνατὸς ἄνεμος μπορεῖ νὰ ἀλέθει μόνο μὲ δυὸ
πανιά. Τὰ ὑπόλοιπα τυλίσσονται στὸ φτερό καὶ δένονται.

ναν. Ὁ Στεφανῆς βρῖσκει τὸν τρόπο νὰ τὰ ἀντικαταστήσει μὲ τὸ σίδερο, ποὺ
πρῶτος τὸ χρησιμοποίησε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Σιδηρὲς γωνιὲς χρησιμοποίησε γιὰ
τὰ ὀρθὰ, καὶ ἔτσι μποροῦσε νὰ αὐξήσει καὶ τὸ ὕψος τοῦ πύργου ὅσο ἤθελε. Ἐ-
να κομμάτι ἀπὸ τὴν ἴδια γωνία σφυρηλατοῦσε καὶ ἔκανε τὸν κύκλο τῆς κουλού-

ρας, πὺν στερέωνε μὲ περτοίνια στὴν κορυφὴ τοῦ πύργου. Ἀργότερα ἀντικατά-
στησε καὶ τὰ ξύλινα φτερὰ μὲ σωλῆνες κοινές, διαμέτρου $\frac{3}{4}$ τῆς ἴντσας. Γιὰ
νὰ κατευθύνει πάντα τὸν ἄξονα τοῦ μύλου στὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου ἐφάρ-
μοσε τὸ τιμόνι, μιὰ τρίγωνη ἐπιφάνεια ἀπὸ λαμαρίνα λεπτὴ, στὴν οὐρὰ τοῦ
μύλου, πὺν τὸν διατηρεῖ πάντοτε αὐτόματα καὶ σταθερὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση
τοῦ ἀνέμου.

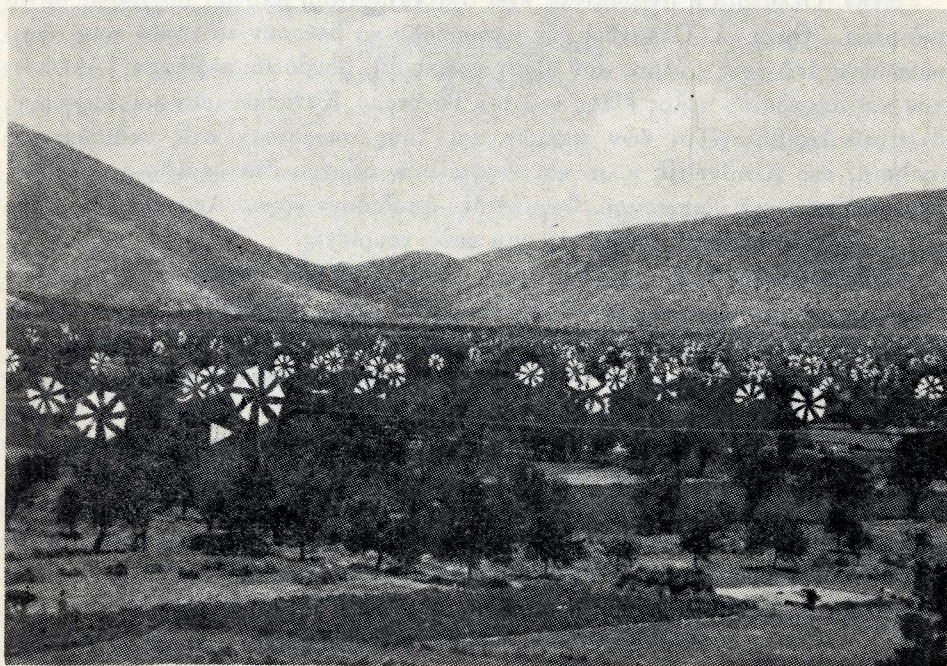
Εἰκ. 7. — Ἕνας μύλος ἀπὸ τὴ Μίλατο Μεραμπέλου. Φωτογρ. Μανόλη Γιαλούρη.

Ὁ σημερινὸς ἀνεμόμυλος τοῦ κάμπου τοῦ Λασιθιοῦ εἶναι ἀποκλειστικὸ δη-
μιούργημα τοῦ Στεφανῆ Μαρκάκη. Τὸ ἐργαστήριό του εἶχε στὸ Τζερμιάδω ἀπ’
ὅπου παντρεύτηκε. Ἐκεῖ δημιούργησε μιὰ βιοτεχνία σπουδαιότατη γιὰ τὸ Λα-
σίθι. Μὲ τὴν αὐξανόμενη ζήτηση κατασκεύαζαν μύλους καὶ ἄλλοι τεχνῖτες. Ὅ-
λοι ὅμως ἀντιγράφαν τὰ μοντέλα τοῦ Στεφανῆ, χωρὶς ποτὲ νὰ διαμαρτυρηθῇ
καὶ νὰ διεκδικήσει προνόμιο εὐρεσιτεχνίας.

Ἡ ἀναρροφητικὴ ἀντλία, ἡ τουλούμπα, πὺν ἔφερνε ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ
στὸ Ἡράκλειο ὁ Μιχ. Ξεργύρης, στοίχιζε πολλὰ χρήματα, πὺν ἦταν δύσκολο νὰ
διαθέσει ὁ φτωχὸς Λασιθιώτης. Ὁ Στεφανῆς ἔλυσε καὶ αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ
πρόβλημα τοῦ Λασιθιώτη. Κατασκεύασε δική του ἀντλία, χρησιμοποιώντας τοὺς
χάλκινους κάλυκες—οἱ Λασιθιώτες ἄλλαξαν τὸ γένος τοῦ ὀνόματος—τῶν ὀβί-

δων, πὺν ἔπεςαν στὸ μέτωπο τῆς Μακεδονίας σκορπώντας τὸ θάνατο, τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ διάμετρος τοῦ κάλυκα ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ διάμετρο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀντλίας καὶ κατασκεύασε ἔμβολο μὲ ἀνάλογη διάμετρο. Συνεπῶς ἡ ποσότητα τοῦ νεροῦ πὺν ἀντλοῦσε ὁ μύλος μὲν τὸν κάλυκα ἦταν πολὺ μεγαλύτερη.

Μὲ τὸν πολλαπλασιασμό τῶν κήπων ὁ ὀρίζοντας τῶν ὑπόγειων νερῶν τοῦ κάμπου χαμήλωσε ἀρκετά. Ὁ Στεφανῆς χρησιμοποίησε μεταδοτικὴ ἀντλία δι-κῆς του ἐφεύρεσης, μὲ ἐλάχιστη δαπάνη. Τοποθέτησε τὴν ἴδια ἀναρροφητικὴ ἀντλία μὲ τὸν κάλυκα χαμηλότερα, μέσα στὸ πηγάδι, κόλλησε στὸν κάλυκα ἓνα

Εἰκ. 8. — Ἀποψη τοῦ κάμπου τοῦ Λασιθιοῦ τὸ καλοκαίρι.

σωλῆνα τῆς ἴδιας διαμέτρου ἀνάλογου μήκους 1-2 μ. καὶ στὴν κορυφή του προσάρμοσε τὸ στόμιο ἐκροῆς. Ἔτσι ἡ ἴδια ἀναρροφητικὴ ἀντλία μποροῦσε νὰ ἀντλεῖ τὸ νερὸ ἀπὸ βάθος μεγαλύτερο τῶν 8 μ.

Σὲ μιὰ χώρα βιομηχανικὴ μὲ τεχνικὰ μέσα καὶ μὲ ἀνάλογη θεωρητικὴ μόρφωση ὁ Στεφανῆς θὰ γινόταν ἓνας σπουδαῖος ἐφευρέτης.

Ὁ μύλος τοῦ Λασιθιοῦ δὲν χρησιμοποιεῖται στὴν ὑπόλοιπη Κρήτη, παρὰ μόνο στὰ Μάλια καὶ σὲ μερικὰ χωριά τῆς Πεδιάδας καὶ στὶς Λίμνες τοῦ Μεραμπέλου. Στὴν Κίσαμο ὑπάρχουν δυὸ τέτοιοι μύλοι πὺν τοὺς κατασκεύασαν τεχνί-τες ἀπὸ τὸ Τζερμιάδω.

Στὸν κάμπο τῆς Γεράπετρας ὑπάρχουν ἀρκετοὶ μύλοι γιὰ τὴν ἀντληση νε-ροῦ ἀλλὰ ὅλοι εἶναι ἀμερικάνικου τύπου. Ἡ ἀπόδοση τοῦ μύλου αὐτοῦ εἶναι

ἐλάχιστη, γιατί ἡ διάμετρος τῆς ἀντλίας του εἶναι πολὺ μικρή. Ἀλλὰ καὶ ἡ σιλουέτα του δὲν δίδει στὸ τοπίο ἀνάλογη γραφικότητα καὶ ζωντάνια ὅπως ὁ λασιθιώτικος μύλος. Χάρη στοὺς μύλους του ὁ λασιθιώτικος κάμπος ζῇ ὅλο τὸ καλοκαίρι μιὰ ζωὴ ποὺ δὲν τὴν ξέχουν ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης. Καὶ δὲν ποτίζουν μόνο τοὺς ἀπέραντους κήπους. Μὲ τὴν ὁμορφιά τους ἀποτελοῦν καὶ ἓνα σπουδαιότατο πόλο ἑλξης τῶν ξένων καὶ δημιουργοῦν τουρισμὸ στὸν τόπο, ποὺ κι αὐτὸς ἔχει οἰκονομικὴ σημασία γιὰ τοὺς Λασιθιώτες.

Δυστυχῶς ἡ μηχανὴ πάει νὰ τὸν ἐξοστρακίσει πρὸς μεγάλη ζημιὰ τῶν ἴδιων τῶν Λασιθιωτῶν καὶ τοῦ Λασιθιοῦ γενικά.

Στὴν Ὁλλανδία ὁ ἀνεμόμυλος ἔχει ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὰ σύγχρονα μηχανικά μέσα. Ὅμως οἱ Ὁλλανδοὶ δὲν μπορούσαν νὰ βλέπουν τὸ τοπίο τους ἀπογυμνωμένο ἀπὸ τοὺς μύλους ποὺ εἶχαν ἐρειπωθῇ, βουβὸ καὶ περίλυπο. Ἀλλωστε ἦταν καὶ σπουδαῖος πόλος ἑλξης γιὰ τὸν Τουρισμό. Κατασκεύασαν καινούργιους, πάνω στὰ ἀκριβῆ σχέδια τῶν παλιῶν, καὶ τοὺς σκόρπισαν στὶς πεδιάδες τοῦ Arnhem, τοῦ Kinderlijk κ.λπ. καὶ ἀποτελοῦν σήμερα ἓνα ὑπαίθριο μουσεῖο, στὴν ὑπηρεσία τοῦ Τουρισμοῦ. Φυσικὰ δὲν ἀποδίδουν ἔργο. Λειτουργοῦν μόνο τοὺς μῆνες ποὺ ὑπάρχει τουρισμός, γιὰ τοὺς τουρίστες.

Οἱ ἀνεμόμυλοι τοῦ Λασιθιώτικου κάμπου, μὲ τὸν καταπληκτικὸ ἀριθμὸ τους, σὲ σχετικὰ περιορισμένο χῶρο, ἀποτελοῦν ἓνα τουριστικὸ κεφάλαιο τῆς Κρήτης πρώτης γραμμῆς, μοναδικὸ σ' ὅλο τὸν κόσμος.

Ἡ διατήρησή των εἶναι ζήτημα σοβαρὸ καὶ πρέπει νὰ ἀπασχολήσῃ τὴν ὑπηρεσία τουρισμοῦ.

Ὑστερα ἀπὸ παράκλησή μου ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λιβερπούλ κ. N. G. Calvert ἔγραψε ἓνα ἐνδιαφέρον ἄρθρο γιὰ τοὺς μύλους τοῦ Λασιθιοῦ. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ δημοσιεύω παρακάτω στὸ πρωτότυπο. Γιὰ τοὺς μὴ ἀγγλομαθεῖς ἀναγνώστες τῆς «Ἀμάλθειας» παραθέτω ἑλληνικὴ μετάφραση. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ σωστὴ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ φέρω ὁ ἴδιος.

ΣΤΕΡΓΙΟΣ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ

THE UNIVERSITY OF LIVERPOOL

3rd August, 1973

Dear Mr. Spanakis,

In your letter of the 10th June you suggested that I should write an article concerning the preservation of the Windmills of Lasithi for publication in English and in Greek in the periodical Amalthea.

The University of Liverpool

3 Αυγούστου 1973

Ἀγαπητὲ κ. Σπανάκη,

Στὴν ἐπιστολή σας τῆς 10 Ἰουνίου μοῦ προτείνετε νὰ γράψω ἓνα ἄρθρο σχετικά μὲ τὴ διατήρηση τῶν μύλων τοῦ Λασιθιοῦ, γιὰ νὰ δημοσιευθῇ στὰ ἀγγλικά καὶ στὰ ἑλληνικά στὸ περιοδικὸ «Ἀμάλθεια».

My article is enclosed herewith and I hope that it is the kind of thing which you had in mind.

I hope to be able to come to Crete again before too long and look forward to meeting you.

Yours sincerely,
N. G. Calvert.

Τὸ ἄρθρο μου αὐτὸ σᾶς ἐσωκλείω καὶ νομίζω πὼς ἀνταποκρίνεται σὲ ἐκεῖνο ποὺ εἵχατε ὑπόψει σας.

Ἐλπίζω νὰ μπορέσω νὰ ἔλθω στὴν Κρήτη καὶ πάλι σύντομα καὶ τότε θὰ συναντηθοῦμε καὶ θὰ τὰ ποῦμε.

Εἰλικρινὰ δικὸς σας
N. G. Calvert

ON THE WINDMILLS OF LASITHI

By N. G. CALVERT

There can be few people who know more of the rise and fall of human cultures than the people of Crete. More than most they have known the power of usurping systems, full of pride and arrogance, and they have seen them vanish away as though they had never been.

No culture, (if such it can be called), has risen more rapidly or become more widespread than that based on petroleum and yet we know in our hearts that its fall will be equally rapid and complete. Indeed it may

ΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΟΥ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Λίγοι ἄνθρωποι ὑπάρχουν ποὺ νὰ ξέρουν περισσότερα ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, σχετικὰ μὲ τὴ γένεση καὶ τὴν πτώση τῶν πολιτισμῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ξέρουν πολὺ καλὰ νὰ οἰκαιοποιοῦνται συστήματα γεμᾶτα ὑπερηφάνεια καὶ ἔπαρση καὶ τὰ εἶδαν νὰ ἐξαφανίζονται σὰν νὰ μὴ ὑπῆρξαν ποτέ.

Καμμιά κουλτούρα (ἂν μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ τέτοια) δὲν ἀναπτύχθηκε τόσο γρήγορα καὶ δὲν ἐξαπλώθηκε τόσο πολὺ ὅσο ἐκείνη ποὺ ἔχει ὡς βάση της τὸ πετρέλαιο, καὶ ὅμως ξέρομε ὅτι ἡ πτώση της θὰ εἶναι ἐξίσου γρήγορη καὶ ὀλοκληρωτική. Στὴν πραγματικότητα μπορεῖ νὰ ἔχει κιόλας ἀρχίσει ¹¹. Στὴ μακρὰ

¹¹) Πόσο προφητικά εἶναι τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ κ. Calvert! Ὅταν ἔγραψε τὸ ἄρθρο του δὲν εἶχε ἐκδηλωθῇ ἀκόμη ἡ ἐνεργειακὴ κρίση, ποὺ μαστίζει αὐτὴ τὴ στιγμή, Δεκέμβρης 1973, τὸν κόσμο.

even now have begun. In the longer story of civilisations the duration of the petroleum age will be as nothing compared to that of Minos and its artefacts will be pathetic indeed.

Twenty years ago, my daughter at her school was introduced to the language and legends of Greece. These studies she continued at the University of Oxford. She travelled to Greece to extend her knowledge and beyond Greece to your Island of Crete to see at first hand the place where the Greek miracle had begun. At Malia, to please her father (an academic engineer) she photographed the adjacent windmills which were pumping water to irrigate the crops.

It is the duty and the privilege of some to think on and to record the things which may be passing away lest they should be quite forgotten. Thus it was that two years ago the author came to Crete, initially to see these machines, still using the power of the wind, a power so completely discarded in the industrial lands.

He then discovered that the mills of Malia were sadly reduced in number but not so those on the plateau of Lasithi. He discovered other things about your beautiful land and within a year came again to travel and to study.

At some time, no one knows exactly when, the Cretan began to

ἱστορία τῶν πολιτισμῶν ἡ διάρκεια τῆς ἐποχῆς τοῦ πετρελαίου μπορεῖ νὰ εἶναι μηδαμινή, συγκρινόμενη μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μινωικοῦ Πολιτισμοῦ, καὶ τὰ δημιουργήματά της θὰ εἶναι παθητικά.

Πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ἡ κόρη μου στὸ σχολεῖο της ἄρχισε τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῶν ἑλληνικῶν μύθων. Τὴ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας συνέχισε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης. Ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ πλουτίσει τὶς γνώσεις της καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὸ νησί σας, γιὰ νὰ δεῖ μὲ τὰ ἴδια της τὰ μάτια τὸν τόπο ποὺ ξεκίνησε τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα. Στὰ Μάλια γιὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν πατέρα της (ἐνα ἀκαδημαϊκὸ μηχανικὸ) ἐφωτογράφησε τοὺς μύλους, ποὺ ἀντλοῦν τὸ νερὸ γιὰ νὰ ποτίζουν τοὺς κήπους.

Εἶναι προνόμιο ἀλλὰ καὶ καθήκον μερικῶν νὰ σκέπτονται καὶ νὰ καταγράφουν πράγματα, ποὺ μπορεῖ νὰ περνοῦν ἀπαράτηρητα καὶ νὰ λησμονοῦνται ἐντελῶς. Γι' αὐτὸ ὁ ὑπογράφων ἦρθε στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια, πρῶτα πρῶτα γιὰ νὰ δεῖ τὶς μηχανὲς ἐκεῖνες, ποὺ χρησιμοποιοῦν ἀκόμη τὴ δύναμη τοῦ ἀνέμου, μιὰ δύναμη ποὺ τὴν ἔχουν ἀπορρίψει στὶς βιομηχανικὲς χώρες.

Τότε ἀνακάλυψε ὅτι οἱ μύλοι τῶν Μαλίων εἶναι σὲ ἀριθμὸ πολὺ περιορισμένο, ὅχι τόσοι ὅσοι εἶναι στὸ ὄροπέδιο τοῦ Λασιθιοῦ. Ἀνακάλυψε καὶ ἄλλα πράγματα σχετικὰ μὲ τὸν ὁμορφὸ τόπο σας καὶ μέσα σ' ἐνα χρόνον ξανάρθε νὰ τὰ μελετήσῃ.

Κάποια ἐποχὴ, δὲν ξέρει κανεὶς ἀκριβῶς πότε, ὁ Κρητικὸς ἄρχισε νὰ τιθα-

harness wind and water to grind his corn. For this he devised machines which in their elegant simplicity and their economy of material are unsurpassed. From materials which would be regarded as worthless in other lands, he built sweetly running machines, employing principles which we of the north, in our mechanistic arrogance, think of as recent inventions of our own.

During the present century, a tremendous concentration of effort accumulated the aerodynamic knowledge on which the aeroplane is based. The philosophy of the aeroplane is one of precision, but there is an inherent instability which must always be held in control. We can now see that the windmills of North-West Europe employ a crude anticipation of such aerodynamic principles and they largely fell out of use because of the human effort required to control their in-built urge to self destruction.

But for his windmills the Cretan called on an older philosophy of wind power, that of the sailing ship. The basic concepts of spar and stay, of sail and sheet have changed but little since the ancient world. The sail is compliant, it forms its own aerodynamic surface and it is stable. If it tries to go too fast then the wind itself changes the shape of the sail and brings it into order again.

σεύει τὸν ἄνεμο καὶ τὸ νερὸ γιὰ νὰ ἀλέθει τὸ σιτάρι του. Γιὰ τὴ δουλειὰ αὐτὴ ἐπινόησε μηχανές, ποὺ μὲ τὴν κομψὴ ἀπλοϊκότητά τους καὶ τὰ φτηνὰ ὕλικά εἶναι ἀνυπέρβλητες. Μὲ ὕλικά, ποὺ σὲ ἄλλες χώρες θὰ θεωροῦνταν ἄχρηστα, κατασκεύασε μηχανές, ποὺ λειτουργοῦν ὥραῖα, χρησιμοποιώντας θεμελιακὲς ἀρχές, ποὺ ἡμεῖς οἱ βόρειοι, μὲ τὴ μηχανιστικὴ ἀλαζονεία μας, θεωροῦμε σὰν πρόσφατες δικές μας ἐφευρέσεις.

Στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα μας μιὰ τρομακτικὴ συγκέντρωση προσπάθειας συσσωρεύσε τὶς γνώσεις τῆς ἀεροδυναμικῆς, πάνω στὴν ὁποία βασίζεται τὸ ἀεροπλάνο. Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀεροπλάνου εἶναι ἡ ἀκρίβεια, ἀλλὰ ὑπάρχει μιὰ σύμφυτη ἀστάθεια, ποὺ πάντα πρέπει νὰ ἐλέγχεται. Μποροῦμε τώρα νὰ δοῦμε πῶς οἱ ἀνεμόμυλοι τῆς Βορειοδυτικῆς Εὐρώπης χρησιμοποιοῦν τὶς τέτοιες ἀεροδυναμικὲς ἀρχές στὴν πρωτόγονή τους μορφή. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροι μῆκαν σὲ ἀχρηστία, ἐξ αἰτίας τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας, ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐλέγχει τὴ συμφυῆ ὥθηση πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφή.

Ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἀνεομύλους τοῦ ὁ Κρητικὸς ἐπικαλέστηκε μιὰ παλιὰ φιλοσοφία, σχετικὰ μὲ τὴ δύναμη τοῦ ἀνέμου. Ἐκεῖνη τοῦ ἱστιοφόρου. Ἡ βασικὴ ἀντίληψη τῆς κεραίας καὶ τῆς βάσης τῶν ἱστιῶν καὶ τῶν πανιῶν ἄλλαξαν, ἀλλὰ λίγο, ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐποχὴ. Τὰ πανιὰ συμπιύσσονται καὶ ἀπλώνονται καὶ σχηματίζουν τὴ μοναδική τους ἀεροδυναμικὴ ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία εἶναι σταθερή. Ἄν δοκιμάσουν νὰ γυρίσουν γρήγορα, τότε ὁ ἴδιος ὁ ἄνεμος ἀλλάσσει τὸ σχῆμα τοῦ πανιοῦ καὶ τὸ ἐπαναφέρει στὴ θέση του.

The millwrights of North West Europe defied nature and imposed their own controls, which apparently work but demand ceaseless vigilance for they are ever upon the edge of disaster. The Cretan on the other hand accepted the natural world and produced a harmony of man and machine. Moreover his knowledge is deep, though unwritten. Calculations on Cretan watermills show that they can hardly be improved. Laboratory tests on windmills of the Cretan type suggest that no other man-made machine can give so much for so small an expenditure of effort and material. The position of the mills of Ambelos reveals an appreciation of the movement of the winds on the grandest scale. The knowledge gained on these ancient machines was available and rapidly applied when water was desperately needed for the production of food. Thus on the plains of Lasithi and of Malia there arose a spectacle such as had no parallel in the world. Malia has changed; only a few the windmills have resisted the onslaught of petroleum but the change of Lasithi is not yet nearly so severe.

The machine of the petroleum age is insidious. It comes as a guest, smiling with offers of help in daily toil, but it can usurp, it becomes the host and then the master and seeks to drive man at its own tireless speed.

Οἱ κατασκευαστὲς τῶν μύλων τῆς Βορειοδυτικῆς Εὐρώπης περιφρόνησαν τὴ φύση καὶ ἐπέβαλαν τὸν δικό τους ἔλεγχο. Καὶ ἐργάζονται βέβαια ἀλλὰ ἀπαιτοῦν ἀδιάκοπη ἐπίβλεψη, γιατί βρίσκονται πάντοτε σὶ μεταίχμιο τῆς καταστροφῆς. Ἐνῶ ὁ Κρητικὸς παραδέχεται τὸν φυσικὸ κόσμον καὶ δημιουργεῖ μιὰ ἁρμονία μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ μηχανῆς. Ἐπὶ πλέον οἱ γνώσεις του εἶναι βαθεῖς μολονότι ἄγραφες. Ὑπολογισμοὶ γιὰ τοὺς νερόμυλους τῆς Κρήτης δείχνουν, ὅτι δύσκολα μποροῦν νὰ βελτιωθοῦν. Ἐργαστηριακὲς δοκιμὲς τῶν ἀνεμομύλων κρητικοῦ τύπου μᾶς δείχνουν ὅτι καμμιά ἀπὸ τὶς μηχανὲς ποὺ κατασκεύασε ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τόση ἀπόδοση σὲ σχέση μὲ τόσο μικρὴ δαπάνη καὶ κόπων καὶ ὑλικῶν. Ἡ θέση τῶν ἀνεμομύλων τῆς Ἀμπέλου ἀποκαλύπτει μιὰ ἐκτίμηση γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἀνέμου σπουδαιότατη. Ἡ γνώση ποὺ ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὶς παλιὲς αὐτὲς μηχανὲς ὑπῆρξε ὠφέλιμος καὶ γρήγορα ἐφαρμόστηκε, ὅταν τὸ νερὸ δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν παραγωγή τῶν τροφίμων. Ἔτσι σὶ ὄροπέδιο τοῦ Λασιθίου καὶ σὶ Μάλια δημιουργήθηκε ἓνα θέαμα ποὺ δὲν ὑπάρχει ὅμοιο στὸν κόσμον. Στὰ Μάλια ἄλλαξε ἡ κατάσταση. Λίγοι μόνο μύλοι ἀντιστάθηκαν στὴν ἐπιδρομὴ τοῦ πετρελαίου ἀλλὰ σὶ Λασίθι ἡ ἀντικατάσταση τῶν μύλων δὲν εἶναι τόσο σοβαρή.

Ἡ μηχανὴ τοῦ αἰῶνα τοῦ πετρελαίου εἶναι κακόβουλη. Ἦλθε σὰν ἐπισκέπτης, γελαστός, προσφέροντας βοήθεια στὸν καθημερινὸ μόχθο. Μὰ μπόρεσε καὶ ἔγινε οἰκοδεσπότης καὶ ἔπειτα, σὰν κυρίαρχος ἐπιζητεῖ νὰ ὀδηγήσει τὸν ἄνθρωπον στὴ δική της ἱλιγγιώδη ταχύτητα.

The Cretan in his wisdom will understand this and he will use these machines on occasion, but he will keep his windmills also.

Tourists from the northern lands now come often to Crete. In the warmth of the sun and the sea and in the beauty of the land they seek refreshment and a relief of tension. Many will travel to Lasithi and of these some will see the windmills and appreciate their significance. They will come again, and yet again as students and as pilgrims.

Ὁ Κρητικὸς μὲ τὴ φρόνησή του θὰ τὸ κατανοήσῃ αὐτὸ καὶ θὰ χρησιμο-ποιήσῃ τὶς μηχανὲς αὐτὲς ὅταν ὑπάρχει ἀνάγκη, ἀλλὰ θὰ διατηρήσῃ συγχρόνως τοὺς μύλους του.

Τουρίστες ἀπὸ τὶς βόρειες χῶρες ἔρχονται τώρα συχνὰ στὴν Κρήτη. Στὴ θαλπωρὴ τοῦ ἡλίου καὶ στὴ θάλασσα· στὴν ὁμορφιὰ τοῦ τοπίου ζητοῦν ἀναψυ-χὴ καὶ ἀνακούφιση στὸ μόχθο τους. Πολλοὶ θὰ πᾶνε στὸ Λασίθι καὶ κάμποσοι ἀπ' αὐτοὺς θὰ προσέξουν τοὺς μύλους καὶ θὰ ἐκτιμήσουν τὴ σημασία των. Αὐ-τοὶ θὰ ξανάρθουν, θὰ ξανάρθουν καὶ πάλι σὰν σπουδαστὲς καὶ σὰν προσκυ-νητὲς¹².

¹²) Ὁ ἴδιος ὁ κ. Calvert σὲ τελευταῖο γράμμα του γράφει ὅτι θὰ ἔλθῃ καὶ πάλι στὴν Κρήτη ἀρχὲς Φεβρουαρίου 1974.

